

Η μουσική των Βλάχων στη Νάουσα: Συνομιλώντας με έναν από τους πρωταγωνιστές της

Δώρα Σπετσιώτου

Ιστορικός, μουσικολόγος
dora.spetsioti@gmail.com

Abstract

The Vlachs of Naoussa are considered to be one of the most activate communities in the city. Though their association but also through individual activities, they organize cultural events which bring out their identity. Furthermore, they participate in all official cultural events organized by the municipality. Antonis Karafousias has been participating in the affairs of the “Folklore Association of Naoussa Vlachs” for decades, mainly as an amateur singer, since he is one of the association’s founding members. By discussing with him, we had the opportunity to meet several aspects of the music of the Vlachs in Naoussa; how it is performed today and in what ways it interacts with other local elements. Given the lack of research on the music of the Vlachs in the city, this text is a first approach towards the understanding of an important cultural expression of this ethnocultural group.

Keywords: *Naoussa, Vlach music, Seli, Karafousias, clarinet, Folklore Association of Naoussa Vlachs.*

Εισαγωγή

Η Νάουσα, μία πόλη χτισμένη στους πρόποδες του όρους Βερμίου, αν και μικρή σε έκταση και αριθμό κατοίκων, υπήρξε πλούσια σε πολιτισμό (Κουκούδης, 2001, 180-181). Στον ελληνικό εθνικό κορμό ενσωματώθηκε το 1912, γεγονός που μαρτυρά ότι μέχρι τότε, ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οι ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις του «Τανζιμάτ» την επηρέαζαν άμεσα. Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και μέχρι τις αρχές του 20ού ανέπτυξε μεγάλη βιομηχανική δραστηριότητα (Μπαίτσης, 1997), ενώ στην πόλη έπνεε ευρωπαϊκός αέρας (Ζάλιος, 2009). Μία από τις ισχυρές παρουσίες στην πόλη ήταν αυτή των Βλάχων, ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, οι οποίοι φαίνεται να συνέβαλαν σημαντικά στη βιομηχανική της ανάπτυξη (Κουκούδης, 2001, 180-187).

Στο παρόν κείμενο στόχος μας είναι να έρθουμε σε μία πρώτη επαφή με τη μουσική ταυτότητα των Βλάχων της Νάουσας και να δούμε πώς διαμορφώθηκε μέσα στο χρόνο. Κάποια βασικά ερωτήματα που μας απασχόλησαν είναι: ποια τα αισθητικά χαρακτηριστικά της μουσικής τους, ποιο το οργανολόγιο, το ρεπερτόριο και οι πρωταγωνιστές της. Πόσο ισχυρή ήταν η θέση της μουσικής τους στην τοπική κοινωνία και πώς συνομιλούσε με το τοπικό μουσικό περιβάλλον. Μας ενδιαφέρει, επίσης, να γνωρίσουμε τον τρόπο που σήμερα η μουσική τους αναπαράγεται σε επίσημες πολιτιστικές εκδηλώσεις, ενώ παρατηρώντας τα γλέντια τους, κυρίως μέσα από το πλούσιο οπτικοακουστικό υλικό που υπάρχει στο διαδίκτυο, θα δούμε ποια η μουσική πραγματικότητα εκεί, ανοίγοντας ένα παράθυρο στο ποιες πραγματικά είναι σήμερα οι μουσικές τους προτιμήσεις.

Ο Αντώνης Καραφούσιος κατέχει πρωταγωνιστικό ρόλο στο κείμενό μας, μετά από μία σειρά συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν.¹ Μέσα από την προσωπική του μαρτυρία θελήσαμε να δούμε πώς ένα αρκετά δραστήριο μέλος της κοινότητας, το οποίο είναι ένα από τα ιδρυτικά μέλη του τοπικού συλλόγου Βλάχων, αντιλαμβάνεται τη μουσική τους παράδοση. Καταλυτικό ρόλο στην επιλογή μας έπαιξε και η

¹ Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στις 23 και 27 Οκτωβρίου του 2023 στη Νάουσα.

σχέση του με την μουσική επιτέλεση – αν και ερασιτεχνική –, συμμετέχοντας τακτικά σε επίσημες και ανεπίσημες εκδηλώσεις ως τραγουδιστής. Μέσω του αφηγητή και σε συνδυασμό με έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί σχετικά με τη μουσική δραστηριότητα στη Νάουσα από τον Χρήστο Ζάλιο (2006, 2007, 2009), τις μελέτες του Αστερίου Κουκούδη (2001) για τους Βλάχους της περιοχής, αλλά και το πλούσιο οπτικοακουστικό υλικό στο διαδίκτυο που αφορά σε πολιτιστικές εκδηλώσεις και γλέντια² προσπαθήσαμε να σκιαγραφήσουμε μία εικόνα για το μουσικό τους περιβάλλον μέσα στο χρόνο.

Το κείμενο μας χωρίζεται σε τέσσερα μέρη. Αρχικά θα παρουσιάσουμε ένα σύντομο βιογραφικό του Καραφούσια με στόχο να γνωρίσουμε τον αφηγητή μας, αλλά και ποια η σχέση του με τη μουσική πράξη. Εν συνεχεία, θα προσπαθήσουμε να σχηματίσουμε μία εικόνα για το ποια μπορεί να ήταν η μουσική των Βλάχων στη Νάουσα στις αρχές του 20ού αιώνα. Τρίτον θα αναφερθούμε στον τρόπο αναβίωσης της μουσικής τους παράδοσης από την δεκαετία του 1980 και μετά, και τέταρτον γίνεται αναφορά στη μουσική επιτέλεση στα γλέντια. Τέλος, στον επίλογο θα γίνει μία σύντομη ανακεφαλαίωση και θα παραθέσουμε τα τελικά μας συμπεράσματα.

Αντώνης Καραφούσιας: σύντομο βιογραφικό³

Ο Αντώνης Καραφούσιας γεννήθηκε στο ορεινό χωριό, Σέλι, στην περιοχή Κάτω Βέρμιο, το έτος 1953. Η καταγωγή του είναι από την Αβδέλλα Γρεβενών, από όπου έφυγαν οι προ-παππούδες του στα τέλη του 19ου αιώνα για να εγκατασταθούν μόνιμα στο Σέλι.⁴ Ο τόπος διαμονής τους, τους χειμερινούς μήνες, ήταν η Παλιόστανη Κατερίνης, ενώ αργότερα, από όταν γεννήθηκε ο παππούς του, έμειναν μόνιμα στο

² Για το οπτικοακουστικό υλικό που μελετήσαμε βλ. τον παρακάτω σύνδεσμο: <https://bit.ly/3TMOOHC> (ημερομηνία πρόσβασης 22/2/2023).

³ Για τα βιογραφικά στοιχεία του Αντώνη Καραφούσια βασιστήκαμε στις συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν.

⁴ Σχετικά με την ταυτότητα των Βλάχων, τους τόπους διαμονής τους, τις μετακινήσεις τους, την ένταξή τους στο ελληνικό κράτος κ.ά. βλ. Χρήστου (1996), Weigand (2001 [α' εκδ. 1895]), Νιτσιάκος (2007, 485-494), Κουκούδης (2001· 2008) και Kahl (2009).

Σέλι. Η ενασχόλησή τους ήταν η κτηνοτροφία, έχοντας ένα μεγάλο αριθμό προβάτων. Ο Καραφούσιος είναι η τέταρτη γενιά από τα μέλη της οικογένειάς του που διέμειναν στο Σέλι. Θυμάται τα παιδικά του χρόνια να τα περνάει μισούς μήνες στο χωριό και τους άλλους μισούς στη Νάουσα. Σήμερα, κατοικεί μόνιμα με την οικογένειά του στη Νάουσα, περνώντας τους καλοκαιρινούς μήνες στο Σέλι.

Περιέγραψε με αρκετή γλαφυρότητα τα παιδικά του χρόνια, αναφέροντας ότι η ζωή στο Σέλι μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 δεν είχε προοδεύσει: Δεν υπήρχε ηλεκτρικό ρεύμα, ενώ οι δρόμοι ήταν δύσβατοι. Λόγω της έντονης κτηνοτροφικής δραστηριότητας στη περιοχή γνώρισε όλη τη διαδικασία φροντίδας των ζώων, όπως και την παραγωγή πρώτης ύλης όπως ήταν το μαλλί, το γάλα κ.ά..

Αν και στην οικογένειά του μιλούσαν βλάχικα – τόσο οι παππούδες του, όσο και οι γονείς του – εκείνος τα έμαθε αρκετά μεγάλος, σε ηλικία περίπου 20 ετών. Ανέφερε ότι όταν ήταν μικρός απέφευγε να μιλήσει βλάχικα γιατί στο σχολείο τους κοροϊδεύαν, με χαρακτηρισμούς όπως «άπλυτοι», «αγράμματοι» κ.ά. Σε ηλικία 16 ετών πήγε στην Γαλλία, όπου έζησε για τέσσερα χρόνια δουλεύοντας σαν ράφτης για έναν οίκο μόδας. Όταν επέστρεψε στη Νάουσα συνέχισε τη δουλειά του ράφτη, ανοίγοντας το δικό του κατάστημα με υφάσματα. Αυτή η εμπειρία υπήρξε καταλυτική για να του γεννηθεί η επιθυμία να μάθει τη βλάχικη γλώσσα. Πηγαίνοντας στη Γαλλία συνειδητοποίησε ότι η συνεχή τριβή με τα βλάχικα, ακόμα και σαν ακροατής, τον βοήθησε να μάθει ταχύτερα την γλώσσα της χώρας που τον φιλοξενούσε, ενώ συνειδητοποίησε ότι με ιδιαίτερη ευκολία μπορούσε να μάθει και άλλες γλώσσες, όπως ήταν τα ιταλικά. Επιστρέφοντας από την Γαλλία, ένας από τους στόχους του ήταν να μάθει τη γλώσσα της κοινότητάς του, αφήνοντας στην άκρη τυχών προκαταλήψεις, με σκοπό να την τιμήσει. Σε αυτό βοήθησε ιδιαίτερα το παντοπωλείο του πατέρα του στο Σέλι, στο οποίο πήγαινε να δουλέψει και το οποίο επισκέπτονταν οι ηλικιωμένοι Βλάχοι κάτοικοι του χωριού. Επιδίωκε τη συζήτηση μαζί τους και τους παρότρυνε να μιλάνε βλάχικα, ώστε να μάθει τη γλώσσα. Έτσι, με τον καιρό λύθηκε η γλώσσα του, με αποτέλεσμα μέχρι σήμερα τα βλάχικα να αποτελούν τη δεύτερη του γλώσσα.

Όσον αφορά τη σχέση του με τη μουσική, φαίνεται ότι στην οικογένειά του υπήρχε σχετική τάση. Η γιαγιά του, από την πλευρά του πατέρα του είχε καλή φωνή, όπως και τα έξι της αδέρφια. Ο πατέρας του τραγουδούσε κυρίως πολυφωνικά τραγούδια, αλλά στα σολιστικά δεν ήταν καλός, επιπλέον, έπαιζε ταμπουρά, ενώ ο θείος του έπαιζε γκάιντα. Ωστόσο, κανένας δεν ασχολούνταν επαγγελματικά με τη μουσική, αλλά περισσότερο στα πλαίσια της παρέας.

Ο Καραφούσιος σε ηλικία έξι ετών ξεκίνησε να παίζει φουσαρμόνικα και μετά φλογέρα. Όταν άρχισε να μπαίνει στην εφηβεία, περίπου 13 με 14 χρονών, αποφάσισε να μάθει κιθάρα βρίσκοντας αντίθετο τον πατέρα του, ο οποίος την θεωρούσε όργανο των «γιεγιέδων».⁵ Έτσι, άφησε και την κιθάρα. Μετά από κάποια χρόνια, έκανε μάθημα πιάνου για 1,5 περίπου χρόνο, μελετώντας εντατικά. Μετά το πιάνο πέρασε στο ακορντεόν και σε ηλικία περίπου 40 ετών ξεκίνησε κλαρίνο, το οποίο το απέφευγε τα προηγούμενα χρόνια, διότι το θεωρούσε αρκετά δύσκολο. Σήμερα, αναφέρει ότι άφησε και το κλαρίνο και ασχολείται με το μπουζούκι. Αν και ήρθε σε τριβή με διάφορα όργανα, η μεγάλη του αδυναμία ήταν το τραγούδι. Θυμάται από πάντα τον εαυτό του να τραγουδάει, ενώ όταν πήγε στην Γαλλία ήταν η πρώτη και η τελευταία φορά που τραγούδησε σε ένα νυχτερινό ελληνικό κέντρο, καταλαβαίνοντας γρήγορα ότι ο χώρος της νύχτας δεν τον συγκινούσε. Παρ' όλα αυτά, αν και η νύχτα δεν ήταν για εκείνον, δεν εγκατέλειψε το τραγούδι. Συνέχισε να τραγουδάει σε παρέες και γλέντια, ενώ αργότερα ξεκίνησε να συμμετέχει σε πολιτιστικές εκδηλώσεις του συλλόγου, αποτελώντας άτυπα έναν από τους τραγουδιστές που συνόδευε τη χορευτική ομάδα.⁶ Ωστόσο, η ενασχόλησή του με το τραγούδι παρέμεινε σε ερασιτεχνικό επίπεδο. Μέσα από τις αναφορές του, προκύπτει ότι το ρεπερτόριο που άκουγε και τραγουδούσε ήταν ποικίλο με αναφορές σε καντάδες και λαϊκούς τραγουδιστές, όπως ο Τόλης Βοσκόπουλος.

⁵ Σχετικά με την κοινωνική διάσταση της ποπ και ροκ μουσικής στην Ελλάδα βλ. Κατσάπης (2007) και Μποζίνης (2007).

⁶ Σχετικά βίντεο με τον Καραφούσια στο τραγούδι και στο κλαρίνο: <https://bit.ly/3FXZeOI> (ημερομηνία πρόσβασης 3/3/2023).

Παρ' όλα αυτά, τα τραγούδια που ταίριαζαν στη φωνή του και τα τραγουδάει μέχρι σήμερα είναι τα δημοτικά.

Όσον αφορά την πολιτισμική ταυτότητα των Βλάχων στη Νάουσα, μιλούσε για αυτήν με έντονο ενθουσιασμό. Εστίαζε τόσο στη μουσική όσο και στη γλώσσα τους, ενώ γίνονταν αναφορές γενικότερα και στα έθιμα και στις παραδόσεις τους. Συχνά επικεντρώνονταν σε ιστορικά γεγονότα, τονίζοντας τη σημαντική συμβολή των Βλάχων στον ελλαδικό χώρο, σαν μία προσπάθεια εξυγίανσης κάθε προκατάληψης η οποία μπορεί να υπήρχε. Για τη μουσική των Βλάχων στη Νάουσα, μας πρόσφερε την προσωπική του ματιά από την οποία προέκυψαν αναφορές σε πρόσωπα κλειδιά, αλλά και σε καταστάσεις που λειτούργησαν συμπληρωματικά στις διαθέσιμες πηγές μας.

Η μουσική των Βλάχων της Νάουσας

Ο αστικός χαρακτήρας της Νάουσας καθρεπτιζόνταν και στη μουσική δραστηριότητα της πόλης. Στις αρχές του 1900 υπήρξαν δύο φιλαρμονικές ορχήστρες, προϊόντα δύο αντίπαλων παρατάξεων. Οι ορχήστρες είχαν ως στόχο να προσφέρουν ευρωπαϊκή μουσική παιδεία στους νέους της Νάουσας, αλλά και να προβάλλουν οι παρατάξεις το πολιτικό τους έργο. Η μία παράταξη, η οποία στέκονταν πλάι στους εργάτες των εργοστασίων και στους ανθρώπους της υπαίθρου, ήταν αυτή του Κωνσταντίνου Χατζημαλούση δημιουργώντας το σωματείο «Λαϊκός Σύνδεσμος ο Άγιος Δημήτριος» και η άλλη ήταν αυτή των Τσορμπατζήδων, που αποτελούνταν από την αστική ελίτ της πόλης δημιουργώντας τον Αναμορφωτικό Σύνδεσμο Ναούσης ο «Ευαγγελισμός» (Ζάλιος, 2007).

Στους χώρους διασκέδασης της πόλης φαίνεται ότι η παρουσία της ευρωπαϊκής μουσικής (φοξ τροτ, οπερέτες κ.ά.) ήταν κυρίαρχη. Όσον αφορά τη λαϊκή μουσική δραστηριότητα σε γλέντια, γάμους, γιορτές και πανηγύρια τα πνευστά είχαν σημαίνοντα ρόλο. Ο ζουρνάς, που σήμερα θεωρείται τοπικό παραδοσιακό όργανο της πόλης, φαίνεται, σύμφωνα με τον Ζάλιο (2006, 14), να ήταν το όργανο του φτωχού και ήταν ταυτισμένο κυρίως με το τοπικό δρώμενο «Γενίτσαροι και Μπούλες», ενώ χρησιμοποιούνταν σε γλέντια στην εξοχή και σε πανηγύρια.

Οι λαϊκοί οργανοπαίχτες και οι κομπανίες που είχαν σχηματιστεί στη Νάουσα εκτελούσαν ένα ευρύ ρεπερτόριο, το οποίο συμπεριλάμβανε και ευρωπαϊκούς μουσικούς σκοπούς. Η δράση τους δεν περιοριζόνταν σε λαϊκά γλέντια και γιορτές, αλλά συμμετείχαν και σε άλλες μουσικές δράσεις, παίζοντας ευρωπαϊκό ρεπερτόριο. Για παράδειγμα, η ορχήστρα των Άτσηδων έπαιζαν αποσπάσματα από οπερέτες στα διαλλείματα του βουβού κινηματογράφου στη Νάουσα, που φιλοξενούνταν στο καφενείο «Ομόνοια», ενώ μέλη της οικογένειας συμμετείχαν και στην φιλαρμονική ορχήστρα του Λαϊκού Συνδέσμου (Ζάλιος, 2009, 4 & 2007, 5).

Η αναφορά στους Άτσηδες δεν είναι τυχαία. Η ιστορία τους φαίνεται να τους συνδέει με τους Βλάχους της Νάουσας. Αναφορά σε αυτούς έγινε και από τον Καραφούσια, ο οποίος μίλησε συγκεκριμένα για τον Δημήτρη Άτση χαρακτηρίζοντάς τον ως το καλύτερο κλαρίνο που πέρασε από την πόλη. Ο Καραφούσιος ανέφερε πως έπαιζε και βλάχικα τραγούδια. Ο Δημήτρης Άτσης ήταν ο πρωτότοκος γιός του Θανάση Άτση (γεννημένος γύρω στο 1840), ο οποίος εγκαταστάθηκε στη Νάουσα μαζί με τον αδερφό του σε ηλικία περίπου 20 ετών, αφού εγκατέλειψε το χωριό του Βελεσά στα Μπιτόλια· μία πόλη με σημαντικό αριθμό Βλάχων (Κουκούδης, 2008). Ο Θανάσης, όπως και ο αδερφός του, γρήγορα ξεκίνησαν να ασχολούνται επαγγελματικά με τη μουσική. Ο Θανάσης έκανε δύο γάμους και απέκτησε τέσσερα παιδιά, δύο από τον πρώτο γάμο και άλλα δύο από τον δεύτερο. Τα τρία παιδιά ήταν αγόρια και ασχολήθηκαν με τη μουσική, ενώ μόνο η κόρη του ακολούθησε άλλη πορεία. Πρωτότοκος γιός ήταν ο Δημήτρης (1864-1952) – τον οποίο αναφέραμε παραπάνω – ο οποίος πρωταγωνίστησε στο κλαρίνο, ο Γιώργης (;), ο δεύτερος γιός του, έπαιζε κορνέτα αλλά έχασε τη ζωή του σε νεαρή ηλικία και ο μικρότερος από τα αδέρφια ήταν ο Χριστόδουλος (1896-1958), ο οποίος έπαιζε βιολί και τρομπόνι. Όταν ο Δημήτρης απέκτησε τη δική του οικογένεια επιδίωξε τα παιδιά του να γίνουν μουσικοί, ώστε να φτιάξει τη δική του κομπανία. Ο πρώτος του γιός, ο Νικόλας (1895-;) έπαιζε τρομπόνι και ο δεύτερος με το όνομα Θανάσης (1897-1972) έπαιζε κορνέτα, ο οποίος να σημειώσουμε ότι θεωρήθηκε συνεχιστής του θείου του Γιώργη όταν πέθανε. Ο τρίτος

του γιός ήταν ο Γκόγκας (1904-1995), που έπαιζε τρομπέτα και ο τέταρτος ο Φιλώτας (1910-1942), που έπαιζε τρομπόνι. Συχνά στην ορχήστρα συμμετείχαν και άλλοι μουσικοί από τη Νάουσα, τη Θεσσαλονίκη και άλλες περιοχές, ενώ υπήρξαν στιγμές που η ορχήστρα χωρίστηκε. Ο Ζάλιος αναφέρει ότι ο Γιώργης Άτσης και ο Χριστόδουλος, τα μικρότερα αδέρφια του Δημήτρη, έκαναν άλλη κομπανία και συνεργάζονταν με τον Θανάση Πλάκα από τα Τρίκαλα, ο οποίος έπαιζε κλαρίνο (2006, 5-8).

Το κλαρίνο, ιδιαίτερα σε γάμους, φαίνεται να είχε πρωταγωνιστικό ρόλο. Όταν ο Δημήτρης Άτσης σταμάτησε να παίζει με την οικογενειακή ορχήστρα, πήρε τη θέση του ο Τσιαύκας Γκόγκας (1900-1958) ο οποίος ήταν μαθητής του και αργότερα τη θέση του Τσιαύκα την πήρε ο Κατσάνος Αλέξης (1904-1978) (Ζάλιος, 2006).

Ο Θανάσης Άτσης, ο δεύτερος γιος του Δημήτρη, απέκτησε μουσική παιδεία. Υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία στην μπάντα του στρατού το 1919 και όταν τελείωσε εργάστηκε επαγγελματικά στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη. Μετά από λίγα χρόνια επέστρεψε στη Νάουσα και συνεργάστηκε με τους Αντώνη Βελιγδένη (1899-1959) (κλαρίνο και σαξόφωνο), Κώστα Μπάλια (1904-1968) (βιολί) κ.ά. σε οικογενειακά κέντρα της Νάουσας και όχι μόνο. Να σημειώσουμε ότι και η οικογένεια Βελιγδένη φαίνεται να είχε σημαίνοντα ρόλο στη μουσική δραστηριότητα της πόλης.⁷ Συγκεκριμένα, ο Αντώνης είχε ευρωπαϊκή μουσική κατάρτιση, συμμετέχοντας σε αρκετές ορχήστρες, ενώ την περίοδο 1936 έως το 1940 ήταν ο αρχιμουσικός των δύο φιλαρμονικών της Νάουσας, «Εριολάν» και «Αθηνά» (Ζάλιος, 2006, 8).

Μέσα από αυτή την ιστορική αναδρομή σε μία οικογένεια μουσικών που πρωταγωνίστησαν στη μουσική δραστηριότητα της Νάουσας, παρατηρούμε ότι το κλαρίνο, το οποίο έχει συνδεθεί με τη διασκέδαση των Βλάχων, είχε σημαίνοντα ρόλο στις κομπανίες, ενώ επίσης σημαντική φαίνεται και η παρουσία των χάλκινων πνευστών. Αναφορές ότι η ορχήστρα των Άτσηδων έπαιζε βλάχικα τραγούδια δεν βρήκαμε, αλλά πιθανότατα να ήταν παρόντες σε γάμους και γλέντια, λόγω της μεγάλης

⁷ Για τις μουσικές οικογένειες στη Νάουσα στις αρχές του 20ού αιώνα βλ. Ζάλιος (2006).

τους δημοφιλείας. Επιπλέον, μέσα από φωτογραφικό υλικό που συνέλεξε και δημοσίευσε ο Κουκούδης (2001, 125-131, 224 & 254) ως κομμάτι της ιστοριογραφικής του έρευνας, επιβεβαιώνεται ότι στους γάμους και στα γλέντια των Βλάχων στις γύρω περιοχές, όπως στο Σέλι, συναντώνται ορχήστρες με κλαρίνο και χάλκινα πνευστά. Παρ' όλα αυτά, στο χωριό Κουμαριά και στο Άνω Γραμματικό συναντάμε φωτογραφίες με μουσικά σχήματα που έχουν μόνο κλαρίνο, βιολί, λαούτο και νταϊρέ (Κουκούδης, 2001, 163, 193 & 356).⁸ Να επισημάνουμε, ότι το φωτογραφικό υλικό αφορά κυρίως σε χωριά γύρω από τη Νάουσα και όχι συγκεκριμένα στην πόλη. Πιθανότατα, τα πανηγύρια και οι γιορτές (γάμοι, γλέντια κ.λπ.) των Βλάχων να ήταν συχνότερα κατά τους θερινούς μήνες, όταν και βρίσκονταν στα χωριά τους.

Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί και ο Καραφούσιος. Όταν μιλούσε για το πώς θυμάται τη μουσική των Βλάχων, αυτόματα μιλούσε για τη μουσική δραστηριότητα στο Σέλι, όχι στη Νάουσα. Η Νάουσα μπήκε στη συζήτηση όταν άρχισε να μιλάει για τις δράσεις του συλλόγου και μετά. Συγκεκριμένα, μία από τις αναμνήσεις του όταν ήταν παιδί στο Σέλι είναι οι γάμοι που πραγματοποιούνταν τον δεκαπενταύγουστο, στη μεγάλη γιορτή των Βλάχων. Στις 15 Αυγούστου, πραγματοποιούνταν περισσότεροι από 12 γάμοι Βλάχων ταυτόχρονα. Ένα έθιμο το οποίο πλέον δεν υφίσταται. Εκεί είχε όργανα που παίζανε, συνοδεύοντας του νεόνυμφους. Το οργανολόγιο με βάση την αναφορά του ήταν κλαρίνο, βιολί, λαούτο και νταϊρές ή ντέφι. Αν λάβουμε υπ' όψη το φωτογραφικό υλικό από τα γλέντια Βλάχων στις αρχές του 20ού αιώνα με την παρουσία χάλκινων, την δεκαετία του 1960, στην οποία αναφέρεται ο Καραφούσιος, είτε στους συγκεκριμένους γάμους προσπαθούσαν να αναπαράγουν με παραδοσιακό τρόπο τα τραγούδια τους, είτε ο αφηγητής δεν θυμάται τα χάλκινα πνευστά στις ορχήστρες. Η πρώτη περίπτωση θα μπορούσε να έχει υπόσταση, αφού από τη δεκαετία του 1950-1960 και μετά η νοσταλγία για το αγνό παρελθόν της υπαίθρου άρχισε να κυριαρχεί και στόχος ήταν η διάσωση και η διάδοση ενός φαντασιακού «αυθεντικού» πολιτισμού, με τη μουσική να

⁸ Σχετικά με τη μουσική γενικότερα των Βλάχων, όπως και την πολυγλωσσία των τραγουδιών βλ. ενδεικτικά Kahl (2009, 166-193).

έχει σημαίνοντα ρόλο (Νιτσιάκος, 1992, 14 & 32· 1995, 113-117· 2007, 493-494· Hobsbawm, 2004, 9-24).

Στη συνέντευξή του ο Καραφούσιος έκανε αναφορά και για πολυφωνικά τραγούδια στο Σέλι. Όπως είδαμε παραπάνω, και ο πατέρας του φαίνεται πως συμμετείχε σε αυτά. Ωστόσο, ανέφερε ότι τα πολυφωνικά τραγούδια χάθηκαν μέσα στο χρόνο. Αυτοί που συνεχίζουν να τα αναπαράγουν είναι οι Βλάχοι από το Γραμματικό, ως κυρίαρχο κομμάτι της μουσικής τους παράδοσης. Παρ' όλα αυτά, και εκείνοι ζώντας στη Νάουσα, φαίνεται ότι οικειοποιήθηκαν τα τραγούδια με συνοδεία ορχήστρας, με τον τοπικό σύλλογο να παίζει καίριο ρόλο σε αυτό.

Η αναβίωση

Το έτος 1980 ιδρύθηκε ο «Λαογραφικός Σύλλογος Βλάχων Νάουσας». Βασικός στόχος ήταν η συναδέλφωση και αλληλεγγύη των Βλάχων της πόλης, αλλά και η διάσωση και διάδοση της πολιτιστικής τους ταυτότητας.⁹ Τα πρώτα χρόνια οι συνελεύσεις πραγματοποιούνταν στα σπίτια των μελών του συλλόγου, ενώ πολλές φορές πραγματοποιούνταν στη καφετέρια του Στέργιου Κώνα. Η προσφορά του Κώνα στην προβολή του συλλόγου υπήρξε σημαντικότητα. Συνέβαλε στην εύρεση στέγης το 1989, ενώ από το 1983 έως το 1991 διετέλεσε πρόεδρος του συλλόγου. Ο Καραφούσιος ανέφερε ότι ο Κώνας ήταν ο άνθρωπος που τον προσέγγισε, προτείνοντάς του, όπως και σε άλλους Βλάχους της πόλης, να ιδρύσουν τον σύλλογο της κοινότητάς τους.¹⁰

Πρώτος πρόεδρος του συλλόγου διετέλεσε ο Απόστολος Χασιούρας. Το 1982 δημιουργήθηκαν τα πρώτα χορευτικά τμήματα, συμμετέχοντας σε πολλά φολκλόρ¹¹ φεστιβάλ εντός και εκτός Ελλάδας. Το 1984

⁹ Για την ιστορία και το καταστατικό του συλλόγου πήραμε πληροφορίες από τον απολογισμό για τη δράση του συλλόγου από το 1980, με μία εκτενή αναφορά από την Αρχοντούλα Τζιμουλίκου (πρόεδρος του «Λαογραφικού Συλλόγου Βλάχων Νάουσας») στα πλαίσια της κοπής της πίτας για το έτος 2023. Για το βίντεο της εκδήλωσης βλ.: <https://youtu.be/XQdEEzViNvE>, ημερομηνία πρόσβασης 3/3/2023.

¹⁰ Σχετικά με την ισχύ και τη διαμόρφωση κοινοτήτων μέσα στο χρόνο βλ. ενδεικτικά Νιτσιάκος (1992, 13-34).

¹¹ Σχετικά με την εμφάνιση της φολκλόρ αναβίωσης της παράδοσης βλ. Κάβουρας (2010).

συμμετείχαν και στο «1ο Πανελλήνιο Αντάμωμα Βλάχων»¹² που πραγματοποιήθηκε στο Σέλι, μετά από πρόσκληση του «Συλλόγου Βλάχων Βέροιας». Το 1994 δημιουργήθηκε το «Λαογραφικό Μουσείο Βλάχων Νάουσας», το οποίο εμπλουτίζεται μέχρι σήμερα.

Όσον αφορά τις ορχήστρες που συνόδευαν και συνοδεύουν τα χορευτικά του συλλόγου, φαίνεται πως αποτελούνται από το σχήμα όπως το περιέγραψε ο Καραφούσιος, δηλαδή από κλαρίνο, βιολί, λαούτο, νταϊρέ, ενώ συχνά στην ορχήστρα χρησιμοποιείται ακορντεόν και χάλκινα πνευστά, κυρίως τρομπέτες.¹³ Ο αφηγητής ανέφερε ότι τα χάλκινα μπήκαν στις ορχήστρες με την ίδρυση του συλλόγου, με σκοπό να τις εμπλουτίσουν και για να έλξουν το τοπικό και το γειτονικό κοινό. Όσον αφορά στο ρεπερτόριο που εκτελούν σε εκδηλώσεις τοπικού χαρακτήρα, δεν αποτελείται αποκλειστικά από βλάχικα, αλλά συχνά παίζουν και «εντόπια» Μακεδονίτικα (ράικο, πουστσένο κ.ά.), για να υπάρχει ποικιλία αλλά και ένας μεγαλύτερος ρεπερτοριακός όγκος.

Στο πρώτο αντάμωμα στο Σέλι, η ορχήστρα που επιτελούσε για τους συλλόγους που συμμετείχαν, αποτελούνταν από κλαρίνο, βιολί, λαούτο, νταϊρέ, συν ένα ακορντεόν. Ωστόσο, όταν την ίδια χρονιά ο σύλλογος της Νάουσας θέλησε να προβάλει το πολιτιστικό του έργο βιντεοσκοπώντας μερικούς από τους παραδοσιακούς τους χορούς, βλέπουμε ότι η σύσταση της ορχήστρας διέφερε.¹⁴ Εκεί παρατηρούμε μία ομάδα χορευτών με παραδοσιακές στολές που χορεύουν τα τραγούδια «Ζαχαρούλα», «Σιαμάντακα», «Μπεράτι», «Βλάχα» και «Μωραϊτικο», με μία ορχήστρα αρκετά πλούσια σε όργανα και ήχο. Αποτελούνταν από κλαρίνο, χάλκινα πνευστά, ακορντεόν και νταούλι.¹⁵ Ένας

¹² Σχετικό βίντεο με το «1ο Αντάμωμα Βλάχων» στο Σέλι: <https://youtu.be/aRXYDv2z9Bk> (ημερομηνία πρόσβασης 3/3/2023).

¹³ Βλ. ενδεικτικά βίντεο με εκδηλώσεις στη Νάουσα του συλλόγου στην ιστοσελίδα του YouTube: <https://bit.ly/31NUKnc> (ημερομηνία πρόσβασης, 5/3/2023).

¹⁴ Τα σχετικά βίντεο στην ιστοσελίδα του YouTube τα οποία φέρουν τη λεζάντα «Βλάχοι Νάουσας» και είναι από το αρχείο του Σωτήρη Γοργέτα. Τα βίντεο προβλήθηκαν στο κανάλι της ΕΡΤ: <https://bit.ly/40DZfzo> (ημερομηνία πρόσβασης 4/3/2023).

¹⁵ Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η σκηνοθεσία του βίντεο, όπου μέσα στο πλάνο ενσωματώνουν έναν βοσκό με τα πρόβατά του με μία φλογέρα στο χέρι θέλοντας

χαρακτήρας που φαίνεται να συνάδει σαν εικόνα με το φωτογραφικό υλικό που υπάρχει διαθέσιμο από γλέντια και γάμους Βλάχων, στις αρχές του 20ού αιώνα.

Φτάνοντας στο πρόσφατο παρελθόν, όπως είπαμε παραπάνω, οι τρομπέτες κάνουν αισθητή την παρουσία τους στις ορχήστρες. Ωστόσο, σε πολιτιστικές εκδηλώσεις με πιο επίσημο χαρακτήρα, προσπαθούν να διατηρήσουν το παραδοσιακό οργανολόγιο με το οποίο έχει συνδεθεί η μουσική των Βλάχων (κλαρίνο, βιολί, λαούτο, νταϊρέ, ντέφι).¹⁶ Μία πραγματικότητα που στην περίπτωση της Νάουσας μας γεννάει ερωτηματικά, για το αν τελικά αντανακλά το πραγματικό μουσικό τους περιβάλλον. Τα βλάχικα τραγούδια που αναπαράγονται σε μεγαλύτερο βαθμό στη Νάουσα είναι: «Ζαχαρούλα», «Πότε θα 'ρθει η άνοιξη», «Φιατ' Νικ'», «Τα παιδιά της Σαμαρίνας», «Τα αηδόνια», «Καπέσοβο», «Γκιούνια», «Ο Αριστείδης» κ.ά.. Οι μουσικοί οι οποίοι συνοδεύουν διαφέρουν ανάλογα με την περίπτωση. Στη Νάουσα, οι επαγγελματίες μουσικοί οι οποίοι παίζουν το ρεπερτόριο των Βλάχων είναι ελάχιστοι. Ο Καραφούσις έκανε αναφορά στη σημαντική συμβολή της οικογένειας Αλαΐτση από τη Νάουσα. Ο Βασίλης Αλαΐτσης,¹⁷ ο οποίος έπαιζε κλαρίνο, συνόδευε τους Βλάχους για χρόνια, κυρίως στα γλέντια τους, αλλά μερικές φορές και σε πολιτιστικές εκδηλώσεις. Αν και δεν ήταν Βλάχος, είχε μάθει καλά το ρεπερτόριό τους. Ωστόσο, το 2017 έχασε τη ζωή του και συνεχιστής του έγινε ο γιος του, Μάκης Αλαΐτσης, ο οποίος παίζει επίσης κλαρίνο και από μικρός ακολουθούσε τον πατέρα του για να μάθει τη δουλειά. Ο Καραφούσις, όπως και άλλα μέλη του συλλόγου, στέκονταν δίπλα και στους δύο, προσπαθώντας να τους μάθουν το ρεπερτόριο. Παρ' όλα αυτά, για τις επίσημες

να αναδειχθεί η εικόνα με την οποία ήταν ταυτισμένοι οι Βλάχοι και κυρίως τον εξωτισμό που εκπέμπει η ζωή στην ύπαιθρο.

¹⁶ Βλ. σχετικά βίντεο στο YouTube: <https://bit.ly/3LXO3IH> (ημερομηνία πρόσβασης 3/3/2023). Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στα παραπάνω βίντεο ο τρόπος που εκτελούνται το «Μωραΐτικο» και η «Ζαχαρούλα» το έτος 2017 στα πλαίσια μίας πολιτιστικής εκδήλωσης, σε αντίθεση με τον τρόπο που εκτελούνται το 1984 (υποσημείωση 14).

¹⁷ Σχετικό βίντεο με τον Βασίλη Αλαΐτση: <https://youtu.be/uKKQ-XX8uNQ> (ημερομηνία πρόσβασης 3/3/2023).

εκδηλώσεις, κυρίως όσον αφορά σε αυτές στο εξωτερικού, επέλεξαν μουσικούς από τα Γρεβενά, οι οποίοι σύμφωνα με τον Καραφούσια κατέχουν καλύτερα το ρεπερτόριο. Ένα από τα κλαρίνα που καλούσαν και συχνά συμμετείχε μαζί τους ήταν ο Ζήσης Τσιοτίκας. Επίσης, και στην Βέροια υπάρχουν δύο κλαρινίστες οι οποίοι παίζουν το ρεπερτόριο: ο Δημήτρης Παράσχος (φαρμακοποιός στο επάγγελμα) και ο Φώτης Καραβιώτης (δάσκαλος), με τους οποίους έχουν συνεργαστεί.

Παρατηρούμε λοιπόν, ότι στις ορχήστρες που επιτελούν στις πολιτιστικές εκδηλώσεις συναντώνται και χάλκινα όργανα, γεγονός που αντανακλά τις μουσικές επιρροές από την παρουσία χάλκινων οργάνων στην περιοχή. Ωστόσο, σε περιπτώσεις που οι εμφανίσεις έχουν περισσότερη προβολή (εκδηλώσεις στο εξωτερικό) αποφεύγονται τα χάλκινα, σε μία προσπάθεια να διατηρηθεί ένα πιο παραδοσιακοφανές σχήμα με κλαρίνο, βιολί, λαούτο και ντέφι ή νταϊρέ. Αν και στη Νάουσα δεν υπάρχει πλέον παράδοση με χάλκινα, έχοντας κυριαρχήσει ο ζουρνάς, φαίνεται ότι οι μουσικοί από τις γύρω περιοχές (Γουμένισσα, Φλώρινα, Καστοριά), αλλά ακόμη και από τη Βουλγαρία και τη Βόρεια Μακεδονία, φροντίζουν ο ήχος να μένει ζωντανός.¹⁸

Το γλέντι

Στα γλέντια και τους χορούς των Βλάχων της Νάουσας το ρεπερτόριο είναι πολυποίκιλο, παίζοντας βλάχικα και εντόπια τραγούδια, ενώ δεν λείπουν και τα ηπειρώτικα και τα ποντιακά. Το ρεπερτόριο ποικίλει, γιατί και το ακροατήριο ποικίλει, σύμφωνα με τον Καραφούσια. Στις ανεπίσημες μαζώξεις (αποκριάτικοι χοροί, «καζάνια»¹⁹ κ.ά.) το ακροατήριο αποτελείται από Βλάχους, Ναουσαίους, αλλά και Πόντιους, μία επίσης δυναμική κοινότητα της πόλης. Οι μουσικοί, λοιπόν, πρέπει να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες όλων και σε αυτό, βέβαια, βοηθάει και η ποικιλία οργάνων.

¹⁸ Σήμερα, ο Πασχάλης Καρβουνάρης είναι ένας από τους λίγους μουσικούς της Νάουσας ο οποίος παίζει τρομπέτα, όπως και σαξόφωνο, συμμετέχοντας και σε γλέντια των Βλάχων μαζί με την οικογένεια Αλαϊτση.

¹⁹ Η παραγωγή του τσίπουρου στη Νάουσα αποτελεί ιεροτελεστία την οποία τιμούν οι Ναουσαίοι διοργανώνοντας γλέντια στις αρχές του φθινοπώρου με μουσική, χορό και αρκετό τσίπουρο. Αυτή η διαδικασία στην πόλη ονομάζεται «καζάνι».

Για παράδειγμα, αν ένα γλέντι γίνει σε εξωτερικό χώρο, συναντάμε χάλκινα πνευστά (τρομπέτα, τρομπόνι) μαζί με νταούλι, ακορντεόν και φυσικά κλαρίνο, ενώ αν είναι σε εσωτερικό χώρο, με βάση τα αναρτημένα βίντεο στο διαδίκτυο, συναντάμε ορχήστρες με κλαρίνο, τρομπέτα, πλήκτρα και ντραμς κ.ο.κ..²⁰ Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση το κλαρίνο έχει πρωταγωνιστικό ρόλο, ενώ τα χάλκινα έχουν κυρίως συνοδευτικό, εμπλουτίζοντας τον ήχο της ορχήστρας. Στα γλέντια, η ορχήστρα που συνήθως επιτελεί είναι είτε του Αλαΐτση, είτε καλούν μουσικούς από τη Γουμένισσα. Σύμφωνα με τον Καραφούσια, τα δημοφιλή βλάχικα τραγούδια που αναπαράγονται στα γλέντια είναι η «Ζαχαρούλα», το «Καπέσοβο» και «Τα παιδιά της Σαμαρίνας».

Στο πανηγύρι στο Σέλι τον δεκαπενταύγουστο, οι ορχήστρες αποτελούνται από το οργανολόγιο όπως το περιγράψαμε παραπάνω, δηλαδή με ένα συνδυασμό διάφορων οργάνων, και όχι από το παραδοσιακό σχήμα κλαρίνο, βιολί, λαούτο, νταϊρέ.²¹ Ένα γεγονός που επιβεβαιώνει την οικειοποίηση αισθητικών χαρακτηριστικών από τα χάλκινα της Δυτικής Μακεδονίας και γενικότερα των Βαλκανίων.

Επίλογος

Το παρόν άρθρο συνιστά μία πρώτη ερευνητική προσέγγιση για τη μουσική των Βλάχων στη Νάουσα. Πηγαίνοντας πίσω στο χρόνο, στις αρχές του 20ού αιώνα, είδαμε τον έντονα αστικό χαρακτήρα της πόλης και την τάση εξευρωπαϊσμού, η οποία καθρεπτιζόταν στη μουσική της δραστηριότητα. Οι φιλαρμονικές ορχήστρες μαρτυρούν την τάση για μουσική κατάρτιση των νέων, ενώ ταυτόχρονα φανερώνει και τη διείσδυση των χάλκινων οργάνων στην πόλη. Πολλές φορές, οι μουσικοί που έπαιζαν στις ορχήστρες με ευρωπαϊκό χαρακτήρα, ήταν και αυτοί που επιτελούσαν και στα διάφορα γλέντια, μεταφέροντας μουσικά χαρακτηριστικά από τον ένα κόσμο στον άλλο. Όσον αφορά τους Βλάχους,

²⁰ Βίντεο από γλέντια σε εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους, όπως και χοροεσπερίδες. Σε αυτά βλέπουμε την ποικιλία τόσο στο ρεπερτόριο όσο και στα όργανα: <https://bit.ly/3G0P6VL> (ημερομηνία πρόσβασης 3/3/2023).

²¹ Σχετικά βίντεο από το πανηγύρι στο Σέλι: <https://bit.ly/40GnUmX> (ημερομηνία πρόσβασης 3/3/2023).

από το φωτογραφικό υλικό προκύπτει ότι είχαν οικειοποιηθεί αυτά τα μουσικά χαρακτηριστικά, έχοντας στις ορχήστρες τους και χάλκινα όργανα. Βέβαια, στη λαϊκή μουσική δραστηριότητα, ο ρόλος του κλαρίνου ήταν βασικός.

Από το 1980, όταν ιδρύεται ο «Λαογραφικός Σύλλογος Βλάχων Νάουσας», άρχισε να επικρατεί μία σύγχυση κυρίως ως προς το οργανολόγιο που χρησιμοποιούσαν. Ενώ σε επίσημες εμφανίσεις επιδιώκουν να διατηρήσουν ένα πιο παραδοσιακοφανές οργανολόγιο (κλαρίνο, βιολί, λαούτο, νταϊρέ), σε ανεπίσημες ή με λιγότερη προβολή εκδηλώσεις τα χάλκινα είναι παρόντα, με το ρεπερτόριό τους να εμπλουτίζεται με «εντόπιους» σκοπούς. Να σημειώσουμε ότι, σε κάθε περίπτωση, τον πρωταγωνιστικό ρόλο τον έχει το κλαρίνο, ενώ τα χάλκινα αναλαμβάνουν τη συνοδεία. Και ο Καραφούσιας, όταν μιλάει για την παραδοσιακή μουσική τους, αναφέρει ένα παραδοσιακό οργανολόγιο το οποίο δεν περιέχει χάλκινα, αλλά παρ' όλα αυτά, αφήνει να εννοηθεί ότι σήμερα – αν και το εννοεί ως νεοτερισμό – τα χάλκινα αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι των ορχηστρών που προκαλούν.

Η παραπάνω σύγχυση είναι αναμενόμενη, αφού από τη μία κυριαρχεί η άποψη ότι το ρεπερτόριο για να είναι αυθεντικό πρέπει να παίζεται με ένα συγκεκριμένο τρόπο, αλλά από την άλλη, στην πραγματικότητα, ο ήχος και το ρεπερτόριο που είναι οικεία στα ακούσματά τους εμπλουτίζεται με πινελιές από τη μουσική ταυτότητα της περιοχής. Μπορεί οι Βλάχοι από την Αβδέλλα, από όπου κατάγεται και ο αφηγητής μας, να είχαν ως πρωταγωνιστικά όργανα το κλαρίνο, το βιολί, το λαούτο κ.λπ., αλλά με τον ερχομό τους στην Ημαθία και τη συνεχή τριβή τους με άλλες μουσικές ταυτότητες της περιοχής, ήταν επόμενο να υιοθετήσουν μέσα στο χρόνο νέα χαρακτηριστικά. Οι Βλάχοι στο Σέλι, όταν αναζητούσαν μουσικούς για τα γλέντια, τους γάμους, τα πανηγύρια, προφανώς απευθύνονταν σε μουσικούς των γύρω περιοχών. Επρόκειτο, δηλαδή, για μουσικούς που προέρχονταν από ένα διαφορετικό μουσικό περιβάλλον. Αν και, ως επαγγελματίες, μάθαιναν το ρεπερτόριο το οποίο καλούνταν να εκτελέσουν, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν το διαμόρφωναν έτσι ώστε να το φέρουν στα μέτρα τους προσθέτοντας νέα όργανα, εκτελώντας τα με μεγαλύτερες ορχήστρες,

ενσωματώνοντας νέους μουσικούς σκοπούς και αρμονίες. Οι διάφορες ιστορικές στιγμές στον χωροχρόνο καθορίζουν και αναπλάθουν τον πολιτισμό ενός τόπου, καθώς φαίνεται αδύνατο μία πολιτισμική ταυτότητα να παραμείνει ομοιογενής, στατική και συνεκτική. Έτσι, φτάνοντας στο σήμερα και στο πρόσφατο παρελθόν, μπορούμε να δούμε τα ίχνη από τις ποικίλες μουσικές εμπειρίες της περιοχής να αντικατοπτρίζονται στις μουσικές προτιμήσεις των Βλάχων της Νάουσας.

Βιβλιογραφία

- Hobsbawm, E. (2004). Εισαγωγή: Επινιώντας παραδόσεις. Στο E. Hobsbawm, & T. Ranger (Επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης [α' εκδ. 1983]* (Θ. Αθανασίου, Μεταφρ., σσ. 9-24). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Kahl, T. (2009). *Για την ταυτότητα των Βλάχων*. (Σ. Μπουλασίκης, Μεταφρ.) Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Weigand, G. (2001). *Οι Αρωμόνοι (Βλάχοι): Ο χώρος και οι άνθρωποι (Τόμος Α')* [α' εκδ. 1895]. (T. Kahl, Μεταφρ.) Θεσσαλονίκη: Αδελφών Κυριακίδη α.ε.
- Ζάλιος, Χ. Σ. (2007, Μαρτίου 29). Οι φιλαρμονικές στη Βέροια και τη Νάουσα στις αρχές του 20ού αιώνα. *ΛΑΜΔΑ, περιοδικό Ημαθίας*.
- Ζάλιος, Χ. Σ. (2009, Μάρτιος-απρίλος-Μάιος). Τα καφενεία της Νάουσας ως κέντρα πολιτισμού και διασκέδασης (1900-1960). *Πολιτιστικά δρώμενα 51*, σσ. 1-8.
- Ζάλιος, Χ. Σ. (25-29 Οκτωβρίου 2006). Οι λαϊκοί οργανοπαίχτες και οι κομπανίες της Νάουσας: 1870-1970. Στο *20ό Παγκόσμιο Συνέδριο για την έρευνα του χορού*. Αθήνα.
- Κάβουρας, Π. (Επιμ.). (2010). *Φολκλορ και παράδοση: Ζητήματα ανα-παράστασης και επιτέλεσης της μουσικής και του χορού*. Αθήνα: νήσος.
- Κατσάπης, Κ. (2007). *Ήχοι και απόηχοι: Κοινωνική ιστορία του ροκ εν ρολ φαινομένου στην Ελλάδα, 1956-1967*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.
- Κουκούδης, Α. (2008). *Από τη ζωή των Βλάχων στα 1900: Η κοινωνική ζωή στα βλαχοχώρια στα 1900*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Εγνατία Ηπείρου.
- Κουκούδης, Α. Ι. (2001). *Μελέτες για τους Βλάχους: Οι Βεργιάνοι Βλάχοι και οι Αρβανιτόβλαχοι της Κεντρικής Μακεδονίας (Τόμος Δ')*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Μπάιτσης, Τ. (1997). *Νάουσα: Οι βιομηχανίες του χθες*. Βέροια: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ημαθίας.

- Μποζίνης, Ν. (2007). *Ροκ παγκοσμιότητα και ελληνική τοπικότητα*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Νιτσιάκος, Β. (1992). Εισαγωγή στη μελέτη της κοινότητας. Στο *Δωδώνη, Μέρος τρίτο: Η ελληνική κοινότητα (Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας)* (σσ. 13-34). Ιωάννινα: Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστήμιου Ιωαννίνων.
- Νιτσιάκος, Β. (1995). *Οι ορεινές κοινοτητες της Βόρειας Πίνδου: Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Νιτσιάκος, Β. (2007). Οι Βλάχοι της Ελλάδας: Εθνική ένταξη και πολιτισμική αφομοίωση. Στο Κ. Α. Δημαδής (Επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα (Τόμος Α')* (σσ. 485-494). Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Χρήστου, Κ. Π. (1996). *Αρωμόνοι: Μελέτες για την καταγωγή και την ιστορία τους*. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος.